

ԱԶԳԻ ԵՐԳԻՉԸ

ԵՂԻՇԷ ՄՍԴԱԹԵԱՆԻ

Le peuple—c'est ma muse.
Béranger.

IV

Գամառ-Քաթիպան մեր գրականութեան ամենաօրիգինալ ներկայացուցիչն է: Զը ծառայելով որ և է կանխակալ գրական կամ հասարակական տենդենցիօզ վարդապետութեան, նա հակառակ մեր միւս գրողներին՝ անձնատուր է լինում իր նուրբ գեղարւեստական բնազդութեան և այդ պատճառով իր գրածքների ձևերի և բովանդակութեան մէջ՝ ինչպէս հայելիի մէջ ցուացնում է բոլոր ուղղութիւնները կտոր-կտոր և ոչ մէկը ամբողջապէս: Եթէ Պաշտանի մասին կարելի է ասել, որ իր գրութեան ձևերով մօտենում է Աբովեանին, իսկ իր հասարակական դադափարներով Աղաբեգեանին, եթէ միևնոյն տեսակէտից նախնականին կարելի է անւանել նազարեանցի ընկեր ու աշակերտ և Բաժնիին՝ Վշակ-ի դպրոցի մարդ,—Գամառ-Քաթիպայի մասին կարելի է ասել որ նա պատկանում է բոլոր ուղղութիւններին և միևնոյն ժամանակ ոչ մէկին: Ահա ինչու ոչ-ոք չի վստահանում նրա անունը կպցնել յատկապէս որ և է ուղղութեան և միևնոյն ժամանակ ամեն մէկը կը կամենար իր ուղղութեան մարդ համարել նրան: Բանն այն է որ մեր գրողներից ոչ ոքի գործունէութեան մէջ այնքան որոշ և պայծառ չի

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 10.

մարմնանում ազգային հայ բանաստեղծի իրէալը, որքան Գամառ-Քաթիպայի գործունէութեան մէջ: Եւ եթէ վէճ ծագի Գամառ-Քաթիպայի ուղղութեան մասին, ազգային բանաստեղծ կոչումը կարող է հաշտեցնել ամենքին: Եւ իրաւի, մեր բանաստեղծներից ոչոքին աւելի մեծ իրաւունքով չի կարելի անւանել այդպէս: Սակայն ունի նա որդեօք այն ամենը, ինչ պահանջւում է մի ճշմարիտ ազգային բանաստեղծ լինելու համար — ահա խնդիրը:

Այդ խնդիրը վճռելու համար մեզ հարկաւոր է որոշել թէ ինչ ենք հասկանում «ազգայնութիւն» և «ազգային բանաստեղծ» ասելով: Ազգայնութեան խնդիրը գիտական և հրապարակաօսական գրականութեան վիճելի խնդիրներից մէկն է, մի խնդիր, որ մինչև օրս չի ստացել իր վերջնական լուծումը: Ազգայնութեան խնդրում մեր կարծիքով ճշմարտութեան ամենից աւելի մօտեցողը այն թէօրիան է, որ ազգայնութեան մէջ տեսնում է մի այնպիսի կուլտուրական գրուպա, որ զիտակցում է իր տարբերութիւնը ուրիշ գրուպաներից և իր միութիւնը: Բնութիւնը ստեղծել է մարդկային ցեղեր, լեզու և կուլտուրան՝ ռասաներ և կուլտուրական գրուպաներ, միայն մարդուս ներքին զգացումն է ստեղծում ազգայնութիւն (национальность), ասում է պրոֆ. Կարէև: Մարդիկ կարող են ունենալ մի լեզու, մի դիցարանութիւն, մի տեսակ սովորութիւններ, կենցաղավարութեան միատեսակ ձևեր և դրանով առարկայաբար (объективно) կազմել մի կուլտուրական գրուպա, բայց միեւնոյն ժամանակ չը լինել ազգայնութիւն, եթէ դեռ չեն հասել իրանց ոգեկան միութեան զիտակցութեան, եթէ ենթակայաբար (субъективно) նրանք մի չեն: Հետևելով ազգայնութեան գաղափարի այս որոշման, ազգային կ'անւանենք մենք այն բանաստեղծին, որի գրածներում լիովին ցոլանայ այն ներքին զգացումը, որ մի կուլտուրական գրուպայի ցրած անդամներին կապակցում է ի մի: Կան արդեօք հայերիս մէջ այդ ներքին զգացումը Կասկած չը կայ որ այդ զիտակցութիւնը մեզնում բաւականաչափ զօրեղ չէ: Այդ զիտակցութեան թուլութեան պատճառները շատ են. այդտեղ գործում է և՛ հայութեան բաղկացուցիչ տարրերի հեռաւորութիւնը, և՛ մեր ղափակարգերի մէջ տիրող փոխադարձ խորթութիւնը, և՛

մեր աղքատ մտաւոր կեանքի զարգացման պատահական բնաւորութիւնը և մեր աղքատ և անմշակ գրական լեզուն իր երկուութեամբ և այլ աւելի հիմնական իրողութիւններս Այդ կողմից յաջողութեամբ կարող են դեր կատարել մանաւանդ մամուլի և գրականութեան ներկայացուցիչները և մասնաւորապէս բանաստեղծները՝ թէ այն պատճառով որ սրանք, որպէս աւելի զգայուն և տպաւորւող գրողներ, աւելի ընդունակ են իրանց ձգտումները ընդհանուր ձգտումների հետ ձուլելու և թէ այն՝ որ սրանց ձեռին է գտնուում ամբողջ դիւթելու ամենահեշտ գործին՝ հանրամատչելի, թեթեւ, դիւրեկան, պատկերաւոր և երաժշտական լեզուն... Դրա համար անհրաժեշտ է միայն, որ բանաստեղծը չը կղզիանայ իր նեղ անձնական կամ կուսակցական և դասակարգային ինտերէսների շրջանում, այլ դուրս գալ աչդ հեղձուկ մթնոլորտից ընդհանուր ազգային շահերի լայն և ազատ աշխարհը, տոգորւի հասարակական շահերով, ուշադիր լինի դէպի ազգային կեանքի իւրաքանչիւր զարկերակը, ապրի ազգի հետ, մի խօսքով՝ լինի իր ժամանակի և իր հայրենիքի հարազատ և ընտիր որդին։ Իսկ երբ բանաստեղծը իր հայրենիքի ընտիր որդին լինի, երբ նա ձեռք վերցնի նեղ անձնական, կուսակցական և դասակարգային շահերից, երբ նա տոգորւի ազգային ոգւով, երբ նա ըմբռնի ու հասկանայ իր հայրենիքի թշուառութեան խտական պատճառները, — նա չի կարող չը որոնել և յարմարաւոր բովանդակութիւն և յարմարաւոր ձևեր՝ ազգային միութեան գիտակցութիւնը զօրացնելու, ազգային ինքնաճանաչութիւնը զարթեցնելու և որքան աւելի լայն շրջանի սրտից խօսեն այդ բովանդակութիւնն ու ձևերը, որքան աւելի տարածւեն ու ներգործեն։ Նրանք, այնքան աւելի կը մօտենայ պօէտը ազգային բանաստեղծի կատարելատիպին։ Այս տեսակէտից նայելով Գամառ-Քաթիպայի կեանքի գլխաւոր գծերի և նրա բանաստեղծութիւնների բովանդակութեան ու ձևերի վրայ՝ մենք ցոյց կը տանք թէ որքան էր նա պատրաստուած և որքան կարողացաւ իրագործել ազգային հայ բանաստեղծի իդէալը։

V

Ռափայէլ Պատկանեանը, որին մինչև այժմ մենք անւանում էինք իր ամենաժողովրդական «Գամառ-Քաթիպա» կեղծ անունով,

ծագում է այն նշանաւոր Պատկանեան տանից որ ներկայ դարում մի քանի պիտանի գործիչներ տւաւ հայ հասարակութեան: Ռափայէլի պապը ¹⁾ Կ. Պոլսեցի Սերովբէ Վարժապետ Պատկանեանն էր, որ Գաւթի և Դանիէլի յարուցած երկպառակութիւնների ժամանակ, երկրորդի ջերմ կողմնակիցն էր և գրականութեան մէջ յայտնի է առաջինի դէմ դրած մի ընդարձակ ոտանաւոր բողոքով: Ռափայէլի հայրը՝ Տէր Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանը Ներսէս (1832 թ. արքեպիսկոպոս) Աշտարակեցու ձեռնադրածն էր և մեր ընտիր, եւանդուն և ուսումնասէր հոգևորականներից մէկը: Բացի սարկաւազութիւնից, քահանայագործութիւնից և այլ և այլ գործերից՝ որ նա վարում էր իր տաղնապալից կեանքի ընթացքում մերթ ձաշտարկանում որպէս ուսուցիչ և կոնսիստորիայի ատենադպիր, մերթ Նոր-Նախիջևանում, որպէս մասնաւոր դասատու ²⁾, մերթ Թիֆլիս՝ որպէս Ներսիսեան Դպրանոցի տեսուչ, — Պատկանեան հայրը պարապում էր և գրականութիւնով: 1845 թւին նա Վովկաս լրագրի աշխատակից էր, իսկ 1849—51 թւականներին Վարառո շաբաթագրի խմբագիր: Բացի դրանից նրա գրին են պատկանում և մի շարք ինքնուրոյն և թարգմանական, արձակ և ոտանաւոր գրւածներ: Մեր բանասէրներին անյայտ չէ օրինակ՝ նրա կազմած «Հայոց Պատմութիւնը» որ հրատարակւած է Վերջը կիմանաք» կեղծ անունով, իսկ ոտանաւորներից բաւական է յիշել «Յուլունսն Շամիրամայ» գողտրիկ գրւածը, որտեղ նա փորձում է վերարտադրել Գողթան բամբռան հնչիւնները: Ռափայէլի հօրեղբորորդին՝ Պետերբուրգի համալսարանի Արեւելեան բաժանմունքի հանգուցեալ պրովէսոր Քերովբէ Պատկանեանը չափազանց լաւ է յայտնի, որպէս զի հարկ լինէր այստեղ երկարաբանել նրա մասին:

Ինքը մեր բանաստեղծը ծնւեց Նոր-Նախիջևանում 1830 թ. նոյեմբերի 8-ին: Մինչև տասը տարին կրթւելով հօգ առաջնորդութեամբ և ուսանելով մայրենի լեզւի և կրօնի տարերքը՝ 1840

¹⁾ «Բնար Հակական, խմբագրեց Մ. Մ. Մխանսարեան, Ս. Պետերբուրգ, 1868, եր. 485—486, 555—562.

²⁾ Տէր-Գաբրիէլի աշակերտն էր ի միջի ալլոց և Միքայէլ Նալբանդեան:

Թւին պատանի Ռափայէլը եկաւ Մոսկւա և մտաւ Լազարեանց ձեմարան: Այս նշանաւոր հաստատութիւնը, որտեղից հայութեան համար այնքան օգտակար դործիչներ են դուրս եկել այս դարում, եղաւ և Պատկանեանի բնածին ընդունակութիւնների առաջին լուրջ կրթարանը: Այստեղ նա ծանօթացաւ ի միջի այլոց հայոց և ռուսաց գրականութեանը և այստեղ երևի առաջին անգամ չղացաւ նրա մէջ պօէզիայի սէրը: 1850 թւին ռուսումը նոր աւարտած երիտասարդ Պատկանեանը եկաւ Թիֆլիս, որտեղ այդ ժամանակ գլոխուում էր իր հայրը, և ստանձնեց ռուսացի պաշտօն ներսիսեան դպրանոցում: Այդ պաշտօնում սակայն նա երկար չը մնաց. ռուսման ծարաւը նրան նորից մղեց դէպի հիւսիս: 1852 թւին Պատկանեանին մենք արդէն հանդիպում ենք Դորպատում: Ռուսաստանի այս բուն գերմանական համալսարանական քաղաքը, որի անւան հետ կապած են մեր մտաւոր անդաստանի անդրանիկ մշակ Արովեանի և Նազարեանցի անունները, վճռողական նշանակութիւն ունեցաւ և Պատկանեանի գրական գործունէութեան համար:

Քառասնական, յիսնական և վաթսնական թւականներին Դորպատի հայ ռուսանոցութիւնը, որ մեծ մասամբ Լազարեանց ձեմարանի նախկին սաներից էր բաղկացած, ունէր իր ուրոյն կեանքը: Թւով քիչ, գերմաներէնին անծանօթ և օտար տարրով շրջապատւած երիտասարդները մի բնական պահանջ էին զգում աւելի յաճախ շփուելու իրար հետ: Այն ինչ չէր տալիս նրանց շրջանը, նրանք իրանք էին փորձում ստեղծել: Կարծես հնազանդւելով հռովմայեցի բանաստեղծի իմաստուն պատուէրին՝ միացնել *utile dulci* (օգտակարն ու հաճելին), բացի դասախօսութիւններին հետեւելուց՝ նրանք մի կողմից գերմանացի ռուսանոցների օրինակով՝ սարքում էին իրանց ընկերական խնջոյքները, իսկ միւս կողմից պարապում էին այդ խնջոյքների համար երգեր ու բանաստեղծութիւններ յօրինելով: Այդ պարապմունքների հետեւանքն այն եղաւ, որ մինչև վաթսնական թւականների միջերը Դորպատի հայ ռուսանոցութիւնը արտադրեց մի շարք գրողներ, որոնցից մի քանիսը դարձան մեր նոր գրականութեան ականաւոր ներկայացուցիչ: Հետաքրքրականն այն չէ, թէ ինչ արտադրեցին այդ գրողները, այլ հետաքրքրականն այն նոր հոսանքն է, որ այդ երիտասարդներն առաջին անգամ

մոյրին ռուսահայոց բանաստեղծութեան մէջ: Մինչև յիսնական թւականները ռուսահայոց պօէզիան ամփոփւած էր կեղծ դասական տարազների սեթևեթ նմանողութիւնների կամ վայր ի վերոյ աշուղական ¹⁾ մուխամբազների և հաղերի մէջ: Եթէ տեղ-տեղ երևում էին ճշմարիտ բանաստեղծութեան նշույլներ, աննկատելի կորուսւմ էին ընդհանուր կեղծիքի Ֆոնի վրայ: Այդ կեղծիքը վերացնելու առաջին փորձերը Դորպատի հայ ուսանողներն արին՝ գերմաներէնից և ռուսերէնից մի քանի ուսանողական երգեր և այլ բանաստեղծութիւններ փոխադրելով: Սրբազործւած աւանդութեան համաձայն՝ այդ փոխադրութիւնները անուամ էին սկզբում գրափառ լեզուով, բայց երիտասարդներից նրանք, որոնք զուրկ չէին բանաստեղծական հոտառութիւնից՝ շուտով հասկացան թէ որքան անյարմար էր մեռած լեզուով կենդանի մոքեր ու զգացումներ արտայայտելը... Գրափառ գրածները, ինչպէս՝ օրինակ, Խաչատուր Աւագեանի «Որդիք Հայկաց»-ն և Gaudeamus-ը, Համբարձում Փափաղեանի «Աձեղ որդիք Արամեան»-ը, Դրիգոր Աղափիրեանի «Մերթ խօսակցիս»-ը շուտ մոռացւեցին: Բայց դրա փոխարէն՝ մեծ ժողովրդականութիւն ստացան երիտասարդների յօրինած աշխարհափառ բանաստեղծութիւնները: Ուր չեն յայտնի Դողոսեանի «Միծեռնակը», Միրիմանեանի «Հայոց Աղջիկները», Քերովէ Պատկանեանի «Վերջին վարդն» ու շնչ համար չէն.— այդ երգերը Դորպատի հայ ուսանողների անդրանիկ աշխարհափառ գրւածներիցն են ²⁾:

Ահա այդ ուսանողական շրջանն էր, որ առաջին նշանաւոր զարկը տուա Պատկանեանի տաղանդին: Այստեղի հայ և գերմանական շրջանի ազդեցութեանն է նա պարտական իր՝ սիրոյ, զինու, պանդխտի և հայրենասիրական առաջին երգերը, որ նա սկսեց լոյս ընծայել Պետերբուրգ տեղափոխելուց յետոյ:

¹⁾ Մեր աշուղներից ամենատաղանդաւորը անտարակոյս Սալաթ-Նովան է, որի երգերը սակաւն ճորագուն պարսկական պօէզիայի դրոշմ են կրում:

²⁾ Դորպատի նախկին ուսանող *Խաչատուր* «Մեղու»-ի խմբագիր պ. Սիմէօնեան և եւրոպական մի քանի նշանաւոր բանաստեղծական գրւածների թարգմանիչ պ. Գ. Բարխուդարեան:

Մայրաքաղաքի կեանքը նոր եռանդ ներշնչեց Պատկանեանին։ Երեսը դարձնելով այն հայ երիտասարդներից, որոնք պարծենում էին իրանց թեթևաոլիկ կրթութիւնով, եւրոպականութեան մի քանի արտաքին ձևերով և անգիր արած Ֆրազներով, բայց կատարեալ անտարբերութիւն և նոյն իսկ թեթևամիտ արհամարհանք էին ցոյց տալիս դէպի այն ամենը՝ ինչ հայկական էր, Պատկանեանը այստեղ կազմեց իր համախոհների մի փոքրիկ խումբը, որի հետ միասին վճռեց տպագրել մի շարք արձակ և ոտանաւոր գրւածներ՝ ընդհանուրին մատչելի լեզուով։ Աշխատակից ընկերների անունների և ազգանունների մէջ մտնող տառերից յերկուեց հաւաքական կեղծանունը ¹⁾ և 1855 թւին Եօնսոնի տպարանից ի մեծ հաճոյս երիտասարդ հրատարակիչների և հայ ընթերցողների՝ դուրս եկաւ «Գամառ-Քաթիպայի արձակ և չափաբերական աշխատութիւնների» առաջին համարը։ Գրքովքը յաջողութիւն ունեցաւ և Պատկանեանը աւելի տաք կպաւ գործին։ Մի տարի չանցած՝ նա լոյս ընծայեց նոյն աշխատութիւնների երկրորդ համարը և Ազգային Երգարան Հայոց՝ ժողովածուն, որտեղ ի միջի ալլոց տպւեց և «Արաքսի Արտասուքը»... Եւ այդ այն ժամանակն էր, երբ դեռ չը կային «Հիւսիսափայլ» և «Կռունկ», երբ ոչոք ոչինչ չը գիտէր Նալբանդեանի, Պաշեանի և Մելիք-Յակովբեանի մասին. և մի այդպիսի ժամանակ ռուսահայ մի երիտասարդ իր նման մի երկու երեք երիտասարդների հետ՝ «Գամառ-Քաթիպա» անւան տակ թաքնւած՝ դուրս է դալիս հասարակութեան առաջ և վստահանում է պատմել ու երգել՝ նրան հասկանալի լեզուով ու նրա սրտին մօտիկ առարկաներից ու զգացումներից։

1858 թւին սկսեց հրատարակւել «Հիւսիսափայլը» և 1860 թւին՝ «Կռունկը»։ Աշխատակցելով թէ՛ այնտեղ և թէ՛ այստեղ, Պատկանեանը պահպանեց իր ուղղութեան նոյն ինքնուրոյնութիւնը, որ երեան էր հանել իր առաջին փորձերում։ Նա իրան վիրաւորւած զգաց, երբ «Հիւսիսափայլի» խմբագիրը ըստ իր բարեհայեցողու-

¹⁾ Որքան մեղ չափնի է, «Գամառ-Քաթիպա» կեղծանունը առաջացել է Գ. Քանանեանի, Մ. Թիմուրեանի և Ռ. Պատկանեանի անունների առաջին գրերից և ազգանունների առաջին վանկերից։

Թեւեւ ուղղեց ու փոփոխեց նրա Թարգմանած՝ Վիլհելմ Հաուֆի «Աւետարեք»-ի լեզուն և ոճը: Բացի դրանից՝ հիմք կայ ենթադրելու որ «Հիւսիսափայլում» նա այնքան էլ սիրով չէր գրում, տեսնելով այդտեղ իր դէմ կանգնած՝ մի վտանգաւոր մրցակից յանձին իր համաքաղաքացի և արւեստակից՝ Կոմս Էմմանուէլի ¹⁾: Կարծեղք՝ այդ է մասամբ պատճառը, որ իր բանաստեղծութիւնների մեծ մասը նա ուղարկում էր «Վոուենկի» խմբագրութեան: Բայց Պատկանեանն այդ ժամանակները այնքան վստահ էր իր ուժերի վրայ, որ մինչև անգամ փաշտփայլում էր ինքնադուլիս խմբագիր դառնալու միտքը, որ և իրագործեց՝ «Հիւսիսափայլը» խափանւելուց յետոյ: 1864 թւականը կարելի է համարել Պատկանեանի բանաստեղծական գործունէութեան առաջին շրջանի վերջ. այդ թւին լոյս տեսաւ նրա բանաստեղծութիւնների առաջին ժողովածուն և այն ժամանակակից մինչև եօթանասնական թւականների վերջերը Պատկանեանը որպէս բանաստեղծ՝ գրեթէ այլ ևս չէր յայտնւում:

1865 թւին Պատկանեանը հիմնեց «Հիւսիս» շաբաթագիրը, բայց բաժանորդագրութեան անյաջողութիւնից և նիւթական նեղ դրութիւնից ստիպւած լինելով դադարեցնել՝ կարճ ժամանակից յետոյ տեղափոխեց իր հայրենի քաղաքը և 1867 թւին բաց արաւ այդտեղ մասնաւոր դպրոց տղայոց կրթութեան համար: Այս-

¹⁾ Նալբանդեանի և Պատկանեանի միջև կար մի խուլ ներքին թշնամութիւն, որի պատճառները մեզ որոշ չափով չեն: Յատնի է միայն որ Նալբանդեանը իր արարկութիւն Պատկանեանի «Վարդան Մամիկոնեանի երգին» և «Հալկ և Լեոնին մոռանանք»... հատածին՝ գրեց «Մամիկոնեան Մեծ Վահանի Պատասխանը» և «Հալկ և Տիգրանին լիչենք»... ոտանաւորները: Վերջինը մանաւանդ խիստ է աչքի ընկնում իր կծու ոճով ու դարձաւ ներով. այդտեղ սոսկ դադափարի կռիւ չի երևում, այլ կռիւ Պատկանեանի անձնաւորութեան դէմ: Ուրիշներին թողնելով պարզել մեր ալս անդրանիկ երկու բանաստեղծների անձնական թշնամութեան բուն պատճառները, ախքանը կ'ասենք միայն՝ որ այդ տեսակ թշնամութեան օրինակներ չառ կան և ընդհանուր դրականութեան պատմութեան միջև և այդ տեսակ փաստեր ի հարկէ չեն արգելում ժամանակակիցներին՝ ճանաչել և երախտագիտութեամբ լիչել մրցակիցներից իւրաքանչիւրի արժանիքն ու վաստակները:

տեղ՝ հայրենի Նոր-Նախիջևանում բացւեց բանաստեղծի աչքի առաջ այն արուելի վիհը, որ եւրոպական կրթութիւնը ձգել էր նրա և նրա իսաւար ու նիւթապաշտ հայրենակիցների միջև: Համեստ վարժապետը կեանքի և մահւան կռիւ հրատարակեց աշխարհիս հօրների, մի կռիւ՝ որտեղ ինքը բանաստեղծը մարմնացնում էր իր անձի մէջ նոր հայկական սերնդի իդէալները, իսկ իր համաքաղաքացի հակառակորդները՝ հնինը... Այդ կռոււմ երկու կողմերիցն էլ գրգռուում էին անդուսպ կրքեր թէ խօսքով, թէ գործով և թէ գրչով... Բայց այդ կռիւից՝ պօփոխ, որպէս քնած արծւի՝ սթափեցրեց մի աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող կռիւ...

Եօթնամյական թւականները, հայութեան համար այդ շատ կողմերից նշանաւոր տարիները իրանց անջնջելի կնիքը դրոշմեցին նաև Պատկանեանի դործունէութեան վրայ: Նորից հանդէս գալով ռուսահայոց գրեթէ բոլոր յայտնի պարբերական հրատարակութիւնների էջերում բազմատեսակ ծաւալի և բազմատեսակ բովանդակութեան գրւածներով, բայց աւելի՝ «Փորձ» ամսագրում իր վէպերով և Ազատ երգերով՝ այս շրջանում Պատկանեանը վերջնականապէս որոշեց իր գործունէութեան բնաւորութիւնը, Բաշֆիի հետ զուգընթացաբար անխղելի կերպով կապելով իր անունը հայոց մտաւոր և հասարակական նորագոյն շարժումների պատմութեան հետ:

1881 թւականին Թիֆլիսի հրատարակչական ընկերութեան լոյս ընծայած «Գամառ-Փաթիպալի բանաստեղծութիւնների» նոր ժողովածուով կարելի է լրացած համարել մեր բանաստեղծի գործունէութեան երկրորդ շրջանը ¹⁾: Այնուհետև ութսնական և իննսնական թւականները քիչ բան աւելացրին Պատկանեանի փառքի վրայ: Ճշմարիտ է, 1880 թւից դէս վարելով Նոր-Նախիջևանում իր նախաձեռնութեամբ հիմնած «Արհեստական Դպրոցի» տեսչի պաշտօնը՝ Պատկանեանը շարունակում էր նախկին եռանդով և՛ իր գրական պարապմունքները, բայց այս շրջանում նա նշանաւոր ոչինչ չ'արտադրեց. նոյն իսկ նրա «Տիկին և նաժիշտ» վէպը, Նոր-Նախիջևանի բարբառով գրած մի

¹⁾ «Մանկական երգերը» որ լոյս ընծայեց նոյն ընկերութիւնը 1880 թւին, դուրս կը մնան մեր ուսումնասիրութեան շրջանից:

քանի մանրավէպերը և ստիակաթիւ բանաստեղծութիւնները, որ հրատարակեցին «Արձագանք»-ում, Մոսկւայի «Հանդէս»-ում, Պետերբուրգի «Արաքս»-ում և արտասահմանեան լրագիրներում, — ոչինչ նշանաւոր բան չէին ներկայացնում վաթսնական և եօթանասնական թւականների Գամառ-Փաթիպային ճանաչողների համար: Բայց եթէ Պատկանեանի գործունէութեան այս վերջին շրջանը նշանաւոր չեղաւ դրական և հասարակական տեսակէտից, նա նշանաւոր եղաւ բանաստեղծի անձնաւորութեան համար՝ այն Լուքով, որ այս շրջանում մամուլի և հասարակութեան մէջ արծաթեւեց նրա 35-ամեայ յորելեանը տօնելու զաղափարը և այս շրջանում ճանապարհորդելով զանազան հայաբնակ քաղաքներ, բանաստեղծը արժանացաւ ամեն տեղ ժողովրդի և երիտասարդութեան բաւան համակրութեան ցոյցերին:

Ութնական թւականների վերջին տարիներում առաջին անգամ որոշ երևացին այն հիւանդութեան նշանները, որ և իջեցրեց բանաստեղծին գերեզման: Մի քանի անգամ զալով Մոսկւա և խորհրդակցելով այնտեղի յայտնի բժիշկների հետ, Պատկանեանը գտնում էր ըկ ժամանակաւոր թեթեւութիւն: Նրան անհրաժեշտ էր անպայման հանգիստ և ազատութիւն ընտանեկան ¹⁾ հոգսերից, որ սակայն անարելի էր բազմանդամ ընտանիքով ծանրաբեռնւած, բայց աղքատ այ տեսչի համար: Ի բնէ համեստ և միւսնոյն ժամանակ հպարտ, նա ոչ միայն ոչոքի ձեռք չէր մեկնում, այլ և աշխատում էր ծագել իր նիւթական նեղ դրութիւնը նոյն իսկ իր բարեկամներից... Վերջին ժամանակներս գտնեցին բարեմիտ մարդիկ, որոնք հանգսնակութիւն բաց արին հիւանդութեան ճիրաններում տանջող օգտի համար, բայց արդէն ուշ էր. օգնութիւնը հասաւ, բայց աւել ընտանիքին՝ քան պօէտին իրան:

Մի-երկու տարի՝ ամառւայ ամիսներին տարուբերւելով Նոր-Նախիջևանից Կիսլովոդակ և Կիսլովոդակից Նոր-Նախիջևան, «Արաքսի արտասուք» երգիչը կնքեց իր մահկանացուն իր

¹⁾ Պատկանեանի տուննաւը վերաբերում է վաթսնական թւականներին: Նրա կինը՝ տիկին Օլգա (Հովսիսիէ) Պատկանեան՝ Արաքսացոյ լեզւի ուսուցիչ Յովհանէս Ամիրի դուստրն է:

հայրենի քաղաքում այս տարւոյ օգոստոսի 22-ին, երեկոյեան ժամի 7-ին:

Թող նրա անմեռանալի յիշատակը չը պղտորի մեր քննական հայեացքը և թող անկեղծ ասենք նրա բանաստեղծական գործունէութեան մասին այն ամենը, ինչ մեր խելքը և մեր խիղճը վկայում են որ ճշմարիտ է: De mortuis aut verum, aut nihil— նշեցեալների մասին կամ ճշմարիտը, կամ ոչինչ...

(Վերջը լաջորդ համարում)